

URBAN DESIGN

URBANISTYKA

IGA GRZEŚKOW

PhD Eng. Arch.

Bydgoszcz University of Science and Technology

Department of Architecture and Urban Planning

e-mail: iga.grzeskow@pbs.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1177-9112>

TRANSFORMATION OF HISTORICAL WOLNOŚCI SQUARE IN BYDGOSZCZ

PRZEKSZTAŁCENIA HISTORYCZNEGO PLACU WOLNOŚCI W BYDGOSZCZY

ABSTRACT

This paper outlines the results of a review of the transformation of the urban structure of Wolności Square, in Bydgoszcz from the time of its creation to the present day. For decades, Wolności Square, has created the image of the centre of Bydgoszcz, giving residents a sense of identity with the local space. Over the last thirty years, the area has lost its function public space. It has been covered by numerous planning studies and re-development projects. Such actions are continued with, among others, revitalisation of the area, which began in 2020. The research carried out aimed to identify spatial phenomena in the area and to indicate existing problems in relation to the history, tradition and identity of the place, functional changes and sustainable development. Archival material, including urban plans and iconographic sources, planning materials and square regeneration projects. Research showed that the area, despite partial loss of its role and function, is still an area with a preserved historical urban layout with greenery and an important image site for Bydgoszcz and its cultural landscape. It still contributes to the sense of belonging of the city's residents to a specific territory and continues the tradition of the place.

Keywords: architecture, revitalisation, Bydgoszcz, urban planning, cultural landscape, public spaces

STRESZCZENIE

W artykule przedstawiono wyniki przeglądu przekształceń struktury urbanistycznej placu Wolności w Bydgoszczy od momentu jego powstania do dnia dzisiejszego. Plac Wolności od dziesięcioleci kreuje wizerunek centrum Bydgoszczy, dając mieszkańcom poczucie tożsamości z lokalną przestrzenią. Na przestrzeni ostatnich 30 lat obszar ten utracił swoją funkcję przestrzeni publicznej. Został objęty licznymi studiami planistycznymi i projektami przebudowy. Kontynuacją tych działań jest między innymi rewitalizacja tego obszaru, która rozpoczęła się w 2020 roku. Przeprowadzone badania miały na celu identyfikację zjawisk przestrzennych na tym obszarze oraz wskazanie istniejących problemów w odniesieniu do historii, tradycji i tożsamości miejsca, zmian funkcjonalnych. Wykorzystano materiały archiwalne, w tym plany urbanistyczne i źródła ikonograficzne, materiały planistyczne oraz projekty rewitalizacji placu. Badania wykazały, że obszar ten, pomimo częściowej utraty swojej roli i funkcji, jest nadal obszarem o zachowanym historycznym układzie urbanistycznym z zielenią, ważnym miejscem wizerunkowym dla Bydgoszczy i jej krajobrazu kulturowego. Nadal przyczynia się do poczucia przynależności mieszkańców miasta do określonego terytorium i kontynuuje tradycję miejsca.

Słowa kluczowe: architektura, rewitalizacja, Bydgoszcz, urbanistyka, krajobraz kulturowy, przestrzeń publiczna

1. INTRODUCTION

The assumptions of sustainable development and the principles of cultural landscape management show the importance of ensuring a good quality of life for societies through proper spatial management and equal access to the local environment today and in the future. The desirability of such activities is confirmed by the assumptions of the UN Goals to Transform Our World (www.un.org/sustainabledevelopment/cities) and the assumptions of the New Athens Charter 2003, where a commitment was made to make all cities healthy for their residents through sustainable development and skillful environmental management. (The New Charter of Athens 2003). These activities also concern the undertaken transformations of historical city squares in cities. Contemporary revitalizations include formal and material activities, their aim is to restore the values of public spaces together with their historic buildings, so that they can play the proper city-forming role for current and future generations of residents.

Currently implemented and revitalized public spaces in historic city centers in many cases show that a dialogue between modernity and maintaining respect for the historic substance is possible. (Sykta and Grzybowski, 2021). High quality of implementations such as, for example: Madácha Square in Budapest, Gärtnerplatz in Munich, Neumarkt in Dresden, Pancras Square in London, Main Market Square in Kraków, the Old Town in Kołobrzeg, or the Water Market in Zamość, they demonstrate that these relationships are taken into account, including in relation to people, their contemporary needs and expectations towards open and common areas in the city. Examples of solutions from recent years show how simplicity and minimalism of contemporary formal and material solutions, contrasted with monuments, lead to an effective highlighting of the features of historical buildings, introducing new values into the city space, which are signs of contemporaneity (Sykta and Grzybowski, 2021).

1.1. Goal and scope of the study

The aim of the article is to identify spatial phenomena in the area of Wolności Square and to indicate existing problems in relation to the history, tradition and identity of the place and functional changes. Another reason for the research undertaken was to determine to what extent the strategies, local plans, regeneration programmes and projects have influenced land use changes and whether they are compatible with the principles of sustainable development of public spaces. The evolution of the square's historic form

is characterized, its urban design qualities and functional changes are identified. The rationale behind analysing the subject was the assumption that a contemporary square should shape the spatial structure of the city, its identity and, together with greenery, enhance the city aesthetics and quality of life of the residents. Provision of attractive public spaces is nowadays a necessary prerequisite for shaping the city landscape, customs and social behaviour.

The scope of the above phenomena research included Wolności Square located in the downtown part of Bydgoszcz. This area, after the Old Market Square, is the most important public space of the city. The selected area is distinguished by its location in the urban structure of the city, its representative function over 160 years, its urban composition integrated with the surrounding architecture and greenery of high aesthetic and natural value. Preliminary analyses of the area and spatial planning made it possible to distinguish the form of architectural and urban cultural heritage associated with public greenery, co-creating the square (Ill. 1).

1.2. Methods and literature review

The research was carried out taking into account the existing state of knowledge and using methods appropriate for morphological studies of urban space. The study, in the selected example was analyzed based on:

- in situ research, in different periods of 2023 and 2024 year,
- query of contemporary publications and sources, including online ones regarding the revitalization of Wolności Square,
- research of the historical and cultural context by studying source materials, planning documents, literature, projects,
- comparative method.

The research has been carried out with taking into account the existing state of knowledge and with applying methods proper for the morphological research of urban space. Materials and methods of the research began with a field analysis. Its aim was to analyse the area with a view to verifying the qualities of cultural heritage and spatial development, including the preservation of the original urban layout of the square. Spatial development plans, strategies and local revitalization programmes were reviewed. A description of the state of preservation of the square, the surrounding buildings and vegetation was made. The data was divided into groups: archival material obtained from the collections of the National Archives and the Municipal Conservator of Monuments, information collected in the field,

including photographic documentation created, and the analyses covered municipal planning documentation. A comparison was made between in situ research findings, archival material and contemporary data to describe the square. Methods were developed to categorize features associated with historic landscape elements that are significant for sustainable development and cultural landscape management. Values were defined in terms of: urban layout, links to the surrounding urban structure, condition of the greenery, functional changes.

A thesis was adopted that the revitalization of the square based on the principles of proper composition and traditional, local forms and values of historical preservation will contribute to the preservation of the urban identity of the studied area.

A review of the scientific literature was carried out, concerning the broader background of selected issues of public spaces, urban structures and the role and function of green areas, and spatial development of the city centre of Bydgoszcz. There have been no previous, detailed studies devoted to the Wolności Square and its urban transformations. This issue was discussed in general publications about the city or devoted to individual central districts. (Bręczewska-Kulesza et al., 2003; Harłodziński, 2010; Derenda, 2008; Jastrzębska-Puzowska, 2006; Romaniuk, 1999; *Atlas historyczny miast polskich, t. II: Kujawy*, 1997). This justifies undertaking research studies on the urban planning solutions used in Wolności Square since 1854 and indicating the categories that determined spatial transformations.

Scientific studies on the subject of public spaces have long been the subject of research by scientists and designers. European culture has produced a specific model of city structure, associated with a hierarchical division of places and spaces, which now needs to be creatively continued in order to meet the requirements of sustainable development. A number of works analysing public spaces can be identified here. Tadeusz Markowski considers the meaning of this concept in architectural and urban planning terms. As he indicates, it is a material, anthropogenic, cultural space, created by people for a specific purpose, in an urbanized area. It is a public good, accessible to all, non-competitive, a elective good available for consumption. This space serves human contact and interaction. Its use involves the creation of external effects, socially expressed as the city's image and identity. (Markowski, 2007, pp. 10–12) In describing urban space, Jan Maciej Chmielewski points out that the city's identity, its tradition and its present are reflected in it like a mirror. It requires special creation, as its image can also usefully cover

up the city's shortcomings and flaws. (Chmielewski, 2004, pp. 12–15) Zbigniew Zuziak defined the attributes of a good public space and assumed that it is available for public use, fosters urban activities, adds aesthetic and compositional attractiveness, determines identity and symbolic values, and creates networks of structural connections. (Zuziak, 2005, p. 30) Wojciech Bonenberg, Mieczysław Kochanowski or Piotr Lorens offer similar definitions. (Bonenberg, 2008, pp. 17–21; Kochanowski, 2005, p. 39; Lorens, 2006, p. 37) The principles of designing public spaces have been described in publications by, among others, Katarzyna Pluta, pointing out that they constitute a cultural value and a common good for all residents. (Pluta K., 2014, p. 46, 2019)

In reference to the growing consumer needs, new urban structures have been emerging since the 1980s and 1990s. Their forms and functioning have been studied by Jacek Gyurkovich, Piotr Lorens, Małgorzata Dymnicka and Andrzej Majer, among others (Gyurkovich, 2007, p. 107; Lorens, 2006, p. 46; Dymnicka, 2013, p. 131; Majer, 2010, p. 187). Public spaces have become an element subservient to the economic interests of municipal authorities and individual investors. Therefore, researchers are looking for ways to solve the threats that have emerged in the 21st century in publicly accessible areas of the city. One such work is Andrzej Kadłuczka's book on the protection of architectural and urban heritage considering the principles of sustainable development (Kadłuczka, 2018). Issues of the revitalization of cultural spaces in the world as well as in Poland are discussed, among others, in Mateusz Gyurkovich's publications on architectural and urban changes undertaken in the 21st century. (Gyurkovich, 2013; Gyurkovich, 2019) In the Anglo-Saxon literature, this topic was also discussed in the publications by Margaret Kohn, *Brave New Neighbourhoods, The Privatisation of Public Space* (Kohn, 2004), and Anna Minton, *What Kind of World Are We Building? The Privatisation of Public Space* (Minton, 2006). In both studies, by identifying exemplary transformations of public spaces in the most important cities in the United States and Great Britain, the results of revitalization and its impact on the urban development of cities are discussed.

The scientific analysis undertaken required a review of literature on the issue of public spaces connected to greenery as multilayered and multifunctional areas. The types, composition, role and function of green spaces in the city have been addressed in many studies. In Poland, the issues have been discussed by, among others, Tadeusz Tołwiński, Władysław Czarnecki, Aleksander Böhm,

Anna Ptaszycka, Barbara Orzeszek-Gajewska. (Tołwiński, 1963, Czarnecki, 1968; Ptaszycka, 1950; Orzeszek-Gajewska, 1984; Böhm, 2016;) Agata Zachariasz points out in her publications that over the centuries greenery has been one of the essential elements of a city's urban composition and plays a cohesive and activating function in its connected areas and is a city-forming factor. (Zachariasz, 2006).

Literature studies also concerned publications in the field of contemporary research on the space of city squares. Since the 1940s, Sigfried Giedion signaled the loss of their symbolism. Empty spaces were often filled with vehicles, and many squares presented an unattractive image as traffic islands (Giedion, 1962). Rob Krier expressed the belief that at the end of the 20th century, their traditional functions, such as trade, social meeting places, recreation, became obsolete or changed their location, and the public square became synonymous with empty space (Kier, 1979). The methodology of analyzing public spaces and the behavior of residents in them has been a research topic conducted for many years by a team of scientists and students led by Jan Gehl. The results describe people's behavior in a specific area, e.g., a square, street or park, and the interaction between citizens and their needs, and the spatial development of urban areas (Gehl and Svarre, 2021).

In Poland, the issue of city squares has been developed, among others, by: in the publication Nina Sołkiewicz-Kłos, researching public spaces in Częstochowa (Sołkiewicz-Kłos, 2023). Monika Adamska, in her case study of Nicolaus Copernicus Square in Opole, notes that squares are public space of particular importance in the fabric of cities, they are urban interiors that focus the life of cities and serve as 'urban salons'. The turn of the 20th and 21st centuries is a dynamic period of functional and spatial transformation of city squares in Poland, towards a visually attractive public space with high aesthetics of solutions and a diverse functional profile (Adamska, 2021). Anita Kulamiak and Karolina Smętkiewicz raised the issue of territorial (spatial) identity illustrated on the example of Victory Square in Łódź as a public space related to the industrial heritage of this city. They pointed out that territorial identity, considered in the field of humanistic geography, takes into account the relationship between man and the space in which he lives. It is a complex process based on the subjective identification of a person with the surrounding space, its other users and its tangible and intangible heritage. A type of public space in the context of which the issues of spatial identity are clearly visible can be a city square, especially referring to the history of a given city (Kulamiak and Smętkiewicz,

2023). Katarzyna Łakomy discussed public spaces that are also a sacred zone, which occurs with varying intensity in the urban structures of cities, pointing to their special place (Łakomy, 2016). The results of research on the forms of recreation in representative squares of cities are presented in the article by m.in. Eliza Sochacka and Magdalena Rzeszotarska-Pałka (Sochacka and Rzeszotarska-Pałka, 2023).

2. WOLNOŚCI SQUARE — HISTORY OF TRANSFORMATIONS

Wolności Square is bordered by three streets: from the west Gdańska Street, the main artery of the city centre, from the east Gimnazjalna Street and from the north the street of the same name — Wolności Square. A fragment of the analysed area originates from the so-called Przedmieście Gdańskie, which was established in the 14th century north of the market square, on the right bank of the Brda River, to connect the route with Osielsko, Świecie and Gdańsk. After the First Partition of Poland, in 1774, the Prussian authorities connected Bydgoszcz to the Vistula and Oder via the navigable Bydgoszcz Canal, which resulted in its intensive economic, demographic and spatial development. (*Encyklopedia Bydgoszczy*, 2011, pp. 283–284). Political and economic changes were evident at the time in architectural buildings and urban transformations, and the strengthening of Bydgoszcz's role in the region gave rise to the redevelopment of the main street in the northern part of the city.

The area located on the eastern side of Gdańska Street (Danzigerstrasse) was part of a convent garden. In 1819, the Prussian authorities confiscated the convent's property and closed it down in 1835. In the same year the Bydgoszcz City Beautification Society set up a tree nursery on newly acquired land, on the east side (Ill. 2) of Gdańska Street, where specimens were grown for street planting. In 1835, the remaining 3 ha were turned into a regency park belonging to the Bydgoszcz Regency office and closed to the city's inhabitants (Ill. 2).

Spatial changes to the former garden, the establishment of the tree nursery and the progressive development along the main street of Przedmieście Gdańskie culminated in the laying out of the first square in 1854 named Cannon Square (Kanonnenplatz). In 1859, it was enlarged on the south side and planted with low and medium-high ornamental greenery and trees. In 1860, the square was renamed Weltzienplatz. The tree nursery, which was connected to the public area, functioned for several years, but was gradually diminished by plots of

land separated from it, on which rented townhouses, a school and a church were erected. In subsequent years, the area of the park was reduced to 2.4 ha. On 1 October 1901, it became the property of the city council, becoming a park open to the citizens of Bydgoszcz (Stadt Park). In order to connect its layout to the square in the eastern part, parallel to Gdańska Street, a pedestrian avenue was laid out in 1904 behind the church building from 1878, ending in a monumental fountain with a sculpture of the 'Deluge', by a Berlin artist Ferdinand Lepcke. The sculpture has become a symbol of the city centre and Bydgoszcz itself.

The original urban layout of the square was an extensive, large rectangle with intersecting roads that divided it into four quarters with the main compositional axis running east-west from Piotra Skargi Street to Gdańska Street. The main avenue was enriched with planted trees, mainly white chestnut (*Aesculus hippocastanum*) and maple leaved plane tree (*Platanus × acerifolia*). It connected to the former convent garden on the south side and was divided into two parts on the north side. The eastern section featured a geometric square with low ornamental plants and shrubs, while the western section included an open representative area connected to Gdańska Street. The square was initially unpaved, and in later years the traffic routes were paved with concrete slabs and granite blocks in a characteristic decorative diamond pattern, with details highlighted with the different colours of the materials used and the different layout.

The buildings around the site were mostly developed in the 19th century. On the western side, in 19, 21, 23, 25, 27 and 29 Gdańska Street, the square is surrounded by residential tenements with service units on the ground floor and by service buildings, two- to five-storey high. The public space and the buildings were separated by a street with planted trees, mainly rowan (*Sorbus aucuparia* L.), and a strip of tramway track. The compact western frontage was dominated by buildings with eclectic features. Commercial premises operated at the front, and until 2002 two cinemas operated at No. 21 and 25 (Ill. 3).

On the northern side 1, 3, 5, 7, 9 Wolności Square represents compact developments. Most important in terms of significance and architecture are the buildings at no. 1 and 9. The first tenement sits at the corner of the square and was built in the mid-19th century. Between 1896-98, it underwent complete reconstruction. The project was designed by leading Bydgoszcz architect Józef Święcicki. The building, with rich architectural details, was erected on a rectangular plan, in eclectic style with a predominance

of neo-Baroque forms. The three-storey building was distinguished by its façade decorations, including: pilasters, cartouche and floral motifs, balconies with balusters and balustrades. The building's individual floors housed luxury flats, while the ground floor housed shops of various trades, a photography studio and cafés opening onto the square. After the Second World War, the functional layout was changed and the NKVD (People's Commissariat of Internal Affairs USSR) had its headquarters here. After 1989, the building continued to house flats and the ground floor was used for retail and catering premises (Biała Karta, Dom mieszkalny, Plac Wolności 1, no. A/243, 15.10.1990) When assessing the compositional values of the square space, it should be noted that the architectural details of the building were connected to the urban details of Wolności Square and, through stylistic consistency, complemented the aesthetic value of this part of the city. Following the modernization of the building in 2014, the townhouse was again given positive architectural values (Ill. 4).

The second building with a strong symbolism for this part of the district is Upper-Secondary School No. 1, located at No. 9. The building was constructed in 1877 as a three-storey building on an L-shaped plan for the German Royal Secondary School. Made of unplastered red brick, it used the material's decorative qualities in the facade (Biała Karta, Niemieckie Królewskie Gimnazjum, Budynek Liceum Ogólnokształcącego nr 1 Plac Wolności 9, rejestr zabytków nr A/264/1 z dnia 28.05.1991). The building stands out from its surroundings in form and colour, enclosing the analysed space from the north-east.

Adjoining the square to the east is a villa with a garden from 1888, also designed by Józef Święcicki. Since 1989 it has been used as a catering and service business with office space (Biała Karta, Willa miejska, otoczona ogrodem, ul. ks. Piotra Skargi 3, rejestr zabytków nr A/263/1 z dnia 28.05.1991). The green space, surrounded by decorative wrought iron fencing, was visually linked to the square.

To the south, the analysed area of the city adjoins the Church of St. Peter and Paul. The church, built between 1872 and 1876, is an example of 19th-century Protestant architecture, designed by Frederick Adler (Biała Karta, Kościół rzymsko-katolicki, parafialny pw. Św. Piotra i Pawła, Plac Wolności, rejestr zabytków nr 62/A z dnia 05.10.1971). The brick building, erected in a historicist style using neo-Romanesque and neo-Gothic forms, on a Latin cross plan, was intended to dominate the square and enhance its symbolism and aesthetic qualities (Ill. 4).

The final element defining the shape of Wolności Square is the building of the Civil Casino from 1887,

built according to a design by Gustaw Reichert in the classicist historicist style (Biała Karta, Kasyno cywilne, Budynek administracyjny, ul. Gdańska 20, rejestr zabytków nr A/385/1 z dnia 18.11.1993). Adjacent to the square was the north elevation with the entrance road and the garden located to the rear of the casino. After the Second World War, the building housed the Visual Arts Upper-Secondary School, an art showroom and rehearsal rooms for the Bydgoszcz Opera. Since 2007, it has been home to a branch of the Music Academy with a concert hall. At the back, in the former garden, the main building of the BWA City Gallery (Art Exhibition Office) was built in 1970.

The evolution of the square developments was also associated with changes in urban details. The site was decorated with 19th-century lanterns, benches and, in 1893, an equestrian statue of Kaiser Wilhelm I was placed on a high pedestal in the middle of the square, transverse to the main axis. Its significance was emphasized by a geometric plant composition of trees and perennials.

Further changes to the development of the square were carried out in the interwar period. They concerned the development of green compositions which, thanks to their high aesthetic value, led to the square being described as one of the best-maintained public spaces in the city. In 1938, the appearance of the site changed after reconstruction carried out on the basis of a design by Engineer Stefan Pietrzak. The area adjacent to Gdańska Street was transformed into a car park, which functioned unchanged until 2023. In 1919, the pedestal and the statue of Wilhelm I were removed. In 1943, German soldiers removed the Deluge fountain, depriving the park and square of the symbol that gave identity to this part of the city.

After the Second World War, the simple, cubic Freedom Monument designed

by arch. Jan Kossowski dedicated to Soviet and Polish soldiers was erected in the northern part of the square. At the same time, the name of the new monument was also used to change the name of the square itself. The modern obelisk is still located in the same place, but in 1991 a change was made to its content, with the plaque *Civitas Bydgosiensis Libera*. The change also involved simplifying the plant compositions. The greenery in the eastern part of the square was removed and a taxi rank was established. Trees on the side of Gdańska Street and Wolności Square Street were cut down. The granite, basalt and concrete surface surface was replaced, changing the historic material and pattern with new paving blocks that do not refer to the tradition of the square. In the axis of the car park to the west, glazed pavilions were built where flowers were sold. These measures

reduced the area of the square, also obscured the axes and views, and their form did not refer to the 19th-century architectural style. On the south side next to the former casino, an underground municipal toilet was built, which made it difficult to access the art gallery from the square (Ill. 5).

The degradation of the functioning of the analysed area and its role in the city also resulted from historical and political changes. Until 1920, most of the crafts shops, catering establishments and shops belonged to German owners. In the square and its immediate vicinity there were luxury shops selling women's and men's clothing, hair and beauty studios, photography studios, a piano factory, car dealerships, bookshops, a grocery delicatessen with a carefully selected assortment, and colonial shops. The headquarters of banks were located here. Exhibitions of flowers from farms located in Gdańska Street were held here. The rich offering was complemented by elegant cafés and restaurants. After Bydgoszcz was incorporated into the Republic of Poland again, the ownership of some premises and plants changed, but the function was maintained. The role of the square continued to testify to its significance to the city and was important for the quality of life of the residents. After the end of the Second World War, some of the premises were nationalized and some of the buildings were rebuilt, but the analysed section had a clear 19th-century identity. The fall of communism in Poland and the consequences of the post-1989 political and economic, contributed to the apparent decline of this public space. Residents moving from the city centre to other parts of Bydgoszcz resulted in the conversion of flats into office and service premises. Most of the artisanal businesses were closed down, as well as cinemas, cafés and specialized shops, replaced by lowest-grade services, subordinated to chain shops.

The decline of the main public space of the city centre was also evident in its urban composition. This space was stripped of its identity and symbolism, adapting it only to the overriding traffic function, as evidenced by the parking spaces designated around the square. New elements introduced, such as lighting, bike racks, flower pavilions and kiosks, did not refer to the traditions and qualities of the site. The replacement of the floor with cobblestones, devoid of the 19th-century pattern characteristic of the entire city centre area, broke the visual link with the surrounding architecture of the square. The townhouses, deprived of the care and attention their owners lost representative function assigned to them, lost much of their former splendour and no longer served a complementary aesthetic function for the site.

3. REVITALIZATION OF WOLNOŚCI SQUARE

In order to prevent further deterioration in the quality of the city's spatial development, the Bydgoszcz city authorities have been developing a number of programmes over the years aimed at halting these negative trends. The documents identify key economic, social, infrastructural, architectural and urban planning problems that should be systematically addressed. The guidelines apply to the entire city, including the city centre with Wolności Square. A summary of municipal regulations since 1999 is presented in Table 1.

Wolności Square is described in detail in the three of these documents. The first study, the Local Revitalization Programme of 2005 (Lokalny program rewitalizacji uchwalony uchwałą nr XLIII / 914 / 2005 z dnia 23 lutego 2005 r.) carried out a thorough assessment of the condition of Bydgoszcz's city centre in many aspects, including spatial

development. It was recognized that the area played an important role in shaping the spatial layout of the city. The programme set remedial tasks that should reverse the negative trends. The main activities undertaken included renovating the historic buildings, tidying up the greenery and introducing new plantings. The tram tracks were also replaced, thus reducing noise levels on the west side of the square.

In the second document, Municipal Programme of Care for Monuments of the City of Bydgoszcz for 2017–2020, the most important tasks were identified, including the care of cultural heritage. The research area is located within the boundaries of full conservation protection zone 'A' and conservation protection zone 'B' (Gminny program opieki nad zabytkami miasta Bydgoszczy na lata 2017–2020, 2017).

Wolności Square also has a separate local spatial development plan from 2020. The resolution introduced the key general arrangements, including those related to spatial order, principles of environmental, nature and landscape protection; protection

Tab. 1. Programmes and guidelines for the development and revitalization strategy of Bydgoszcz and its city centre.

No.	Program name	Year of establishment
1	Study of the conditions and directions of spatial development of the city of Bydgoszcz.	2022
2	Local development plan 'City Centre — Wolności Square'	2020
3	Bydgoszcz Development Strategy 2030	2020
4	Municipal Revitalization Programme of the City of Bydgoszcz 2023+	2018
5	Cultural Development Strategy of the City of Bydgoszcz for 2017-2026	2017
6	Municipal programme of care for monuments of the City of Bydgoszcz for 2017-2020	2017
7	Landscaping the City of Bydgoszcz	2015
8	Study of the conditions and directions of spatial development of the City of Bydgoszcz	2009
9	Local Revitalization Programme for the City of Bydgoszcz	2005
10	Study of the conditions and directions of spatial development of the City of Bydgoszcz	2005
11	Proposals for the spatial development of the city centre of Bydgoszcz	2004
12	Study of the conditions and directions of spatial development of the City of Bydgoszcz	1999

Source: original work.

of cultural heritage and monuments, including cultural landscapes, and contemporary culture assets, as well as requirements resulting from the needs of public space development (Uchwała nr XXXII/743/20 Rady Miasta Bydgoszczy z dnia 16 grudnia 2020 r.) (Ill. 6).

The laws adopted and the programmes developed became the guidelines for the concept and plan for the revitalization of Wolności Square in 2023, developed by the Municipal Urban Planning Studio. Modernization began with the construction of an underground retention basin; parking spaces along Gdańska Street and the taxi rank were removed, along with the flower pavilions. The restoration of the public space will, according to the planners, restore the 19th-century urban composition and style, referring to the historical significance and role of the site. It is envisaged to increase the amount of greenery, move the monument, introduce more benches and lighting to improve the usability and aesthetic quality of the area. The results of the activities will be presented to residents in the summer of 2025.

To summarize the analytical part of the revitalization, it is important to note that it takes into account and makes use of, through urban design, the tradition of the square and over 160 years of its role and function (Ill. 7).

4. RESEARCH FINDINGS AND CONCLUSIONS

The principles of sustainable development and cultural landscape management guidelines include proper use and management of public spaces. Contemporary development directions for such sites should be based on local specifics and conditions. The value of the urban layout analysed is the sum of its aesthetic, compositional and historical values and their state of preservation. They create a certain quality of the city landscape. Such factors are researched on a global scale by, among others, the Project for Public Spaces. To summarize, the research analyses, a comparative comparison was performed of the status of the development of Wolności Square in two timeframes.

Tab.2. Changes of Wolności Square space.

Indicator	State in years 1854–1989	Contemporary state from 1989 year
Urban layout	– appropriate location in the very city centre, – clearly identified public space with a distinctive urban composition, – clear east-west main axis of the composition, north-south sub-axes, – square area of approx. 2 ha, reduced by the added developments, – rectangular shape bounded by Danziger Strasse, Hoffman Strasse, Gymnasialis Strasse (Gdańska Street, ks. Piotra Skargi Street, Gimnazjalna Street), after 1876 the shape of the square was changed to an L-shape – clear layout of transport links, – identifying elements of the space: – from 1876 — religious building, – from 1893 — the William I Monument, – from 1945 — Freedom Monument, – square boundary walls — frontage buildings, mainly 19th-century eclectic style, – granite paving blocks and slabs, with a pattern accentuating urban details, – openings with views of architectural features, – view corridors of architectural and landscape features, – linking of architectural and urban details with the composition of the square, – proper choice of materials in paving, mainly granite and basalt paving.	– location in Bydgoszcz city centre, – no signage indicating the boundary of the square, – compositional elements of urban planning, viewing openings obscured by small architectural elements (commercial kiosks) – square area around 1.2 ha – shape of the square unchanged – lack of compositional links with cultural facilities, including a branch of the Music Academy and the BWA City Gallery, – identifying elements of the space: – from 1876 — religious building, – from 1945 — Freedom Monument, – frontage developments from 2005 undergoing restoration, including restoration of details on facades and original colours of building facades, – pavement replacement to concrete paving stones – replacement of urban details with style-free elements, – car park as a foreground for the architectural dominant, the Church of St. Peter and Paul.

Indicator	State in years 1854–1989	Contemporary state from 1989 year
Links to the surrounding urban structure	– visual, functional and transport links with the main street in the city centre Danziger Strasse, – main public space of the city centre, – view axes, viewing connections, – 19th-century architecture and its stylistic relationship with the composition of the square, – in the vicinity of the square, buildings with important religious, cultural and service symbols, – link to the city park.	– degradation of functional links, – maintaining good transport links, – declining role and status of Gdańska Street, the reason for the degradation of links with public spaces of the district.
Vegetation condition, ecological aspects	– vegetation condition very good, – high percentage (over 50%) of biologically active area, – tree planting in the line of the street boundary, – avenue plantings highlighting the main and subordinate axes, – diverse low and medium-high plant compositions, – seasonal compositions, – preservation of part of the stand of the former convent garden, – part of a stand of trees felled during the Second World War, – removal of trees from Gdańska Street after the introduction of parking spaces.	– reduction of biologically active area, cutting down of trees in the line of Gdańska Street and Wolności Square Street, – condition of vegetation around the Freedom Monument and in Casimir the Great Park good, lack of systematic maintenance, – lack of a water management system, – automatic irrigation system only in the park space, – lack of a reservoir, whose construction began in June 2023, – wrong proportions of selected seasonal vegetation, – planting bowls for annual plants used in the outer lines of the square, their size and the material of which the details are made do not refer to the style of the square.
Functional changes	– mixed-use square with a renowned tree nursery, with a systematically reduced space in the 19th century, • venue for representative state, – military, cultural, religious and social events, • location of 1st tier services in the facilities surrounding the square, including municipal offices, banks, religious building, – diverse and large number of 2nd tier services, including shops, crafts, service establishments, generating the city life in the square space.	• representative space, venue for social, state and religious events • elimination of all low-tier services, • introduction of chain shops and premises in the developments, • graphic elements in the commercial areas create visual chaos, • conversion of many flats into office premises has resulted in the depopulation of the public space, • reduction in the level of security, • lack of a clear route for bicycles and bicycle racks.

Indicator	State in years 1854–1989	Contemporary state from 1989 year
Social aspect	– clear composition of the square and coherent 19th-century style of the architectural details created a specific atmosphere of the space and allowed the residents to identify with the representative square of the city, – visual and aesthetic order facilitated the use of the space, – as a place for meetings, walks, religious, political and cultural events, the square served the purpose of social integration, – had proper and convenient transport links to other districts of the city.	– lack of diversified functions and possibilities to use the square in autumn and winter, – the square is the area that identifies the city centre of Bydgoszcz, giving it the status of the main public space after the Market Square [35], – the square is prone to devastation and social misbehaviour due to the degradation of the whole neighbourhood [35], – integration into the city park with urban composition and vegetation fosters social contact, – lack of architectural obstacles for people with disabilities.

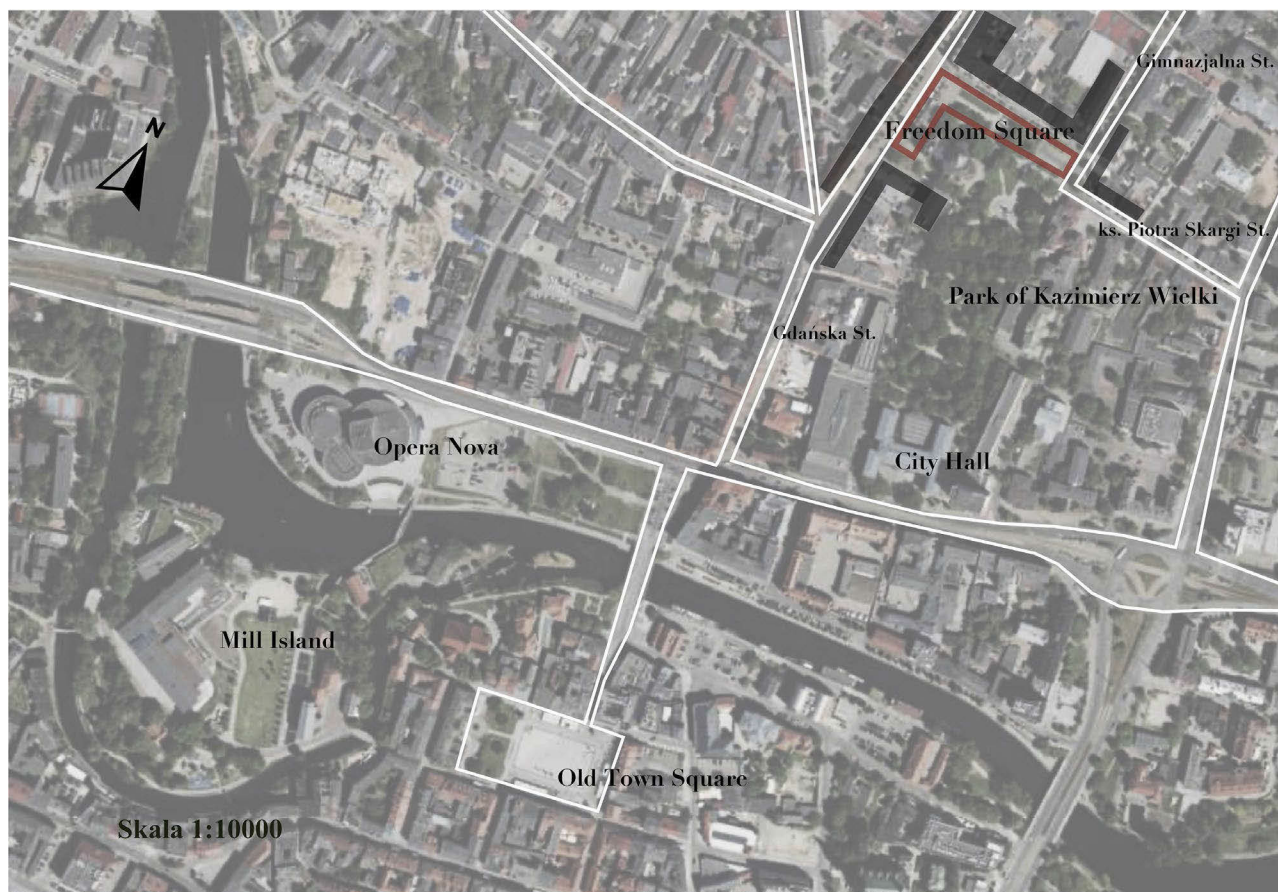
Source: original work.

According to research, Wolności Square, established in the second half of the 19th century in the representative part of the city centre, has ever since been one of the city's most important public spaces with greenery. For decades, it has created a positive image of the centre of Bydgoszcz, giving residents a sense of identity with the local spaces. Unfortunately, over the last 30 years the area has lost much of its significance. As the analyses carried out showed, the square is still an area with a preserved historical urban layout with greenery and an important image site for Bydgoszcz and its cultural landscape. It contributes to the sense of belonging of the city's residents to a specific territory and continues the tradition of the place, and the revitalization plans provide an opportunity to fully restore Wolności Square in Bydgoszcz to its significant role and rank in the city.

The main negative phenomena that have occurred in this area since 1989 include: loss of usable areas, diversified nature of coastal zones mainly subordinated to parking spaces and facilities of public utility buildings, low quality or lack of urban details (benches, lighting, litter bins, information boards, bicycle racks), surfaces and lack of diverse compositions of low greenery, failure to take corrective actions in public space, comprehensive modernization of the square by 2023. The preserved architectural structure shaping the legible urban interior in the downtown fabric of the city of Bydgoszcz, the development of programs, strategies and plans for the modernization and revitalization of the area, the maintenance of elements of memory, including the monument and culture, and

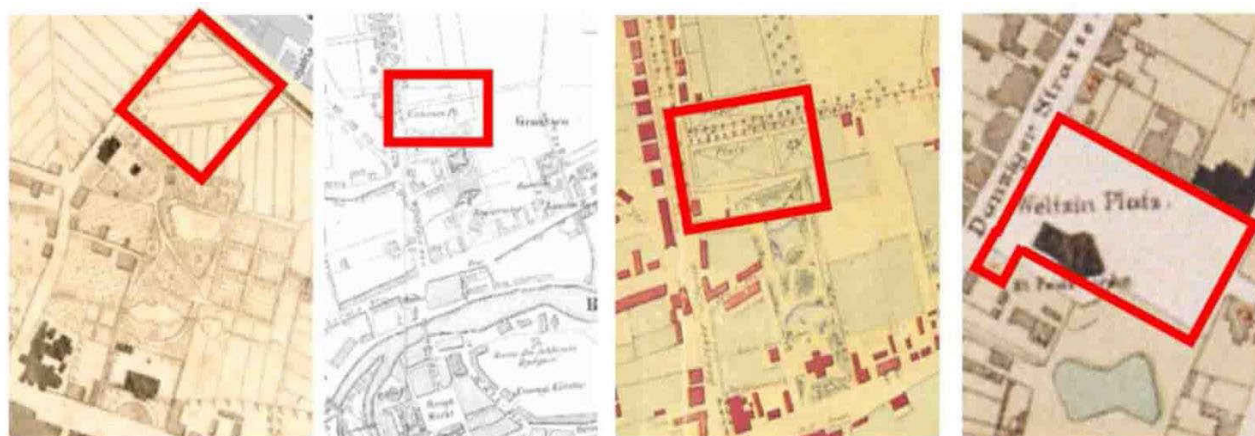
the proper communication of the area with the city districts are considered to be the positive elements of the square. The main priorities in shaping Wolności Square, in accordance with the principles of sustainable development, should be: comprehensive treatment of the entire space of the square and giving it a clear function. Other elements are related to the proper use and management of this area. In the undertaken revitalization works, in addition to activities related to the replacement of material elements, it is necessary to ensure the restoration of greenery, maintain urban and natural connections with the city, maintain appropriate proportions between green areas, buildings and forms of land development, in relation to the representative function, restore the identification elements of the area, introduce the number of parking spaces that are necessary to serve the area of the square, but which will not be in conflict with pedestrian traffic. The composition should include elements characteristic of the local identity of the area: characteristic elements, clear entrances and boundaries of the area, urban accents properly combined with the architectural detail of the surrounding buildings.

In conclusion the aim of the revitalization of Wolności Square in 2023 was to improve the aesthetics, restore the identity of the representative square in the downtown part of Bydgoszcz, increase accessibility and expand the functional program. The historic interior, complemented by modern means of expression, but adequate to the times in which they were implemented, will restore the proper role and function of this space.

III. 1. Location of Wolności Square in the downtown part of Bydgoszcz. Source: original work.

II. 1. Lokalizacja placu Wolności w śródmiejskiej części Bydgoszczy. Źródło: opracowanie własne.

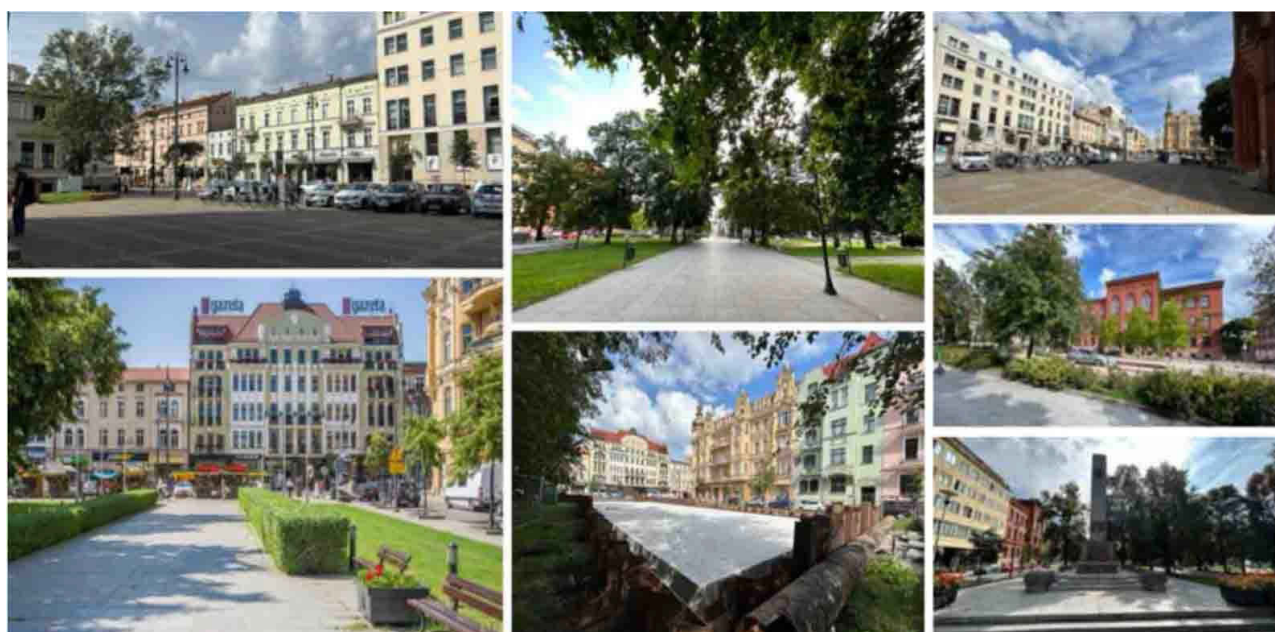
III. 2. Development of Wolności Square in the years 1835–1876. Source: Source: original work based on <https://staremapy.bydgoszcz.pl>

II. 2. Zabudowa Placu Wolności w latach 1835–1876. Źródło: opracowanie własne autora na podstawie <https://staremapy.bydgoszcz.pl>

Ill. 3. View of the square and park with the main axis of the composition emphasized by planting trees, at the end of the minor axis the Potop fountain. Source: original work based on <https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/Plac Wolności w Bydgoszczy się zmieni. Jak wyglądał dawniej, 14.01.2021>

Il. 3. Widok na plac i park z główną osią kompozycji zaakcentowaną nasadzeniami drzew, na końcu osi podrzędnej fontanna Potop. Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/Plac Wolności w Bydgoszczy się zmieni. Jak wyglądał dawniej, 14.01.2021>

Ill. 4. Contemporary development of the square: good condition of the vegetation, lack of systematic maintenance, replacement of the granite, basalt and concrete surface with concrete paving stones, architectural and urban details incorrectly selected for the 19th-century style. The revitalization of the square will begin in 2023, stage I — construction of a retention reservoir. Source: original photos.

Il. 4. Współczesny rozwój placu: dobry stan szaty roślinnej, brak systematycznej konserwacji, wymiana nawierzchni granitowej, bazaltowej i betonowej na betonową kostkę brukową, detale architektoniczno i urbanistyczne niewłaściwie dobrane do stylu XIX-wiecznego. Rewitalizacja placu rozpoczęta w 2023 roku, etap I — budowa zbiornika retencyjnego. Źródło: zdjęcia własne autora.

III. 5. Degradation of service functions, lack of various activities enabling the use of the square by residents in the autumn and winter season, reduction of biologically active area along the streets, domination of parking infrastructure, lack of benches or their incorrect location, conformity of forms and materials. Source: original photos.

II. 5. Degradacja funkcji usługowych, brak różnorodnych aktywności umożliwiających korzystanie z placu przez mieszkańców w okresie jesienno-zimowym, zmniejszenie powierzchni biologicznie czynnej wzdłuż ulic, dominacja infrastruktury parkingowej, brak ławek lub ich nieprawidłowe umiejscowienie, niezgodne z kontekstem miejsca materiały. Źródło: zdjęcia własne autora.

III. 6. Local Spatial Development Plan for Downtown — Wolności Square — indicates the location of services along with multi-family buildings and the dominance of public space as the main form of development. Source: <https://www.mpu.bydgoszcz.pl>

II. 6. Miejskowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego Śródmieścia – Plac Wolności – wskazuje lokalizację usług wraz z zabudową wielorodzinną oraz dominację przestrzeni publicznej jako głównej formy zagospodarowania. Źródło: <https://www.mpu.bydgoszcz.pl>

Ill. 7. The concept of revitalization of the square — a view of the preserved historical main axis of the composition with commercial pavilions. Source: <https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,48722,28110687,plac-wolnosci-powrot-do-przeszlosci-zniknie-parking-i-postoj.html>, 14.02.2022

Il. 7. Koncepcja rewitalizacji placu – widok na zachowaną historyczną oś główną kompozycji z pawilonami handlowymi. Źródło: <https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,48722,28110687,plac-wolnosci-powrot-do-przeszlosci-zniknie-parking-i-postoj.html>, 14.02.2022

1. WPROWADZENIE

Założenia rozwoju zrównoważonego wskazują, jak istotne jest zapewnienie właściwej jakości życia społeczeństw poprzez prawidłowe zagospodarowanie przestrzenne i równy dostęp do środowiska, zarówno współcześnie, jak i w przyszłości. Potwierdzają to także dokumenty dotyczące działań podejmowanych przez ONZ w zakresie „Transformacji Świata” (United Nations). Celowość takich działań ujęto w założeniach Nowej Karty Ateńskiej z 2003 roku, gdzie podjęto zobowiązanie, że dzięki zrównoważonemu rozwojowi i umiejętnemu zarządzaniu środowiskiem wszystkie miasta staną się zdrowe dla ich mieszkańców (Nowa Karta Ateńska, 2003). Działania te dotyczą także podejmowanych przekształceń historycznych placów miejskich w miastach. Współczesne rewitalizacje obejmują zarówno działania formalne, jak i materiałowe, ich celem jest przywrócenie walorów przestrzeni publicznych wraz z ich zabytkową zabudową, tak aby mogły pełnić właściwą rolę miastotwórczą dla obecnych i przyszłych pokoleń mieszkańców.

Realizowane i rewitalizowane współcześnie przestrzenie publiczne w historycznych centrach miast, w wielu przypadkach pokazują, że możliwy jest dialog pomiędzy nowoczesnością i zachowaniem szacunku dla zabytkowej substancji (Sykta, Grzybowski, 2021). Wysoka jakość realizacji, takich jak plac Madácha w Budapeszcie, Gärtnerplatz w Monachium, Neumarkt w Dreźnie, Pancras Square w Londynie, Rynek Główny w Krakowie, Stare Miasto w Kołobrzegu czy Rynek Wodny w Zamościu, świadczą o uwzględnianiu tych relacji, w tym w stosunku do człowieka, jego współczesnych potrzeb i oczekiwań wobec otwartych i wspólnych terenów w mieście. Przykłady rozwiązań ostatnich lat pokazują, jak prostota i minimalizm współczesnych działań formalnych i materiałowych, skonstrastowanych z zabytkami, prowadzą do wydobycia walorów historycznej zabudowy, wprowadzając w przestrzeń miasta nowe wartości, będące znakami współczesności (Sykta, Grzybowski, 2021).

1.1. Cel i zakres pracy

Celem artykułu była identyfikacja zjawisk przestrzennych w obszarze placu Wolności w Bydgoszczy i wyodrębnienie istniejących problemów w odniesieniu do historii, tradycji i tożsamości tego miejsca oraz zmian funkcjonalnych. Kolejnym powodem podjętych badań było określenie, w jakim stopniu opracowywane strategie, plany miejscowe, programy i projekty rewitalizacji wpłynęły na zmianę zagospodarowania przestrzennego.

Scharakteryzowano ewolucję historycznej formy placu, wyodrębniono jego walory urbanistyczne oraz zmiany funkcjonalne. Uzasadnieniem podjęcia tematu było założenie, że współczesny plac powinien kształtować strukturę przestrzenną miasta, jego tożsamość, a wraz z zielenią wpływać na podniesienie walorów estetycznych i jakość życia mieszkańców. Zapewnienie atrakcyjnych przestrzeni publicznych jest współcześnie niezbędnym warunkiem kształtowania krajobrazu miasta, obyczajów i zachowań społecznych.

Zakresem powyższych badań zjawisk został objęty plac Wolności położony w śródmiejskiej części Bydgoszczy. Teren ten, po Starym Rynku, jest najważniejszą przestrzenią publiczną miasta. Wybrany obszar wyróżnia się swoim położeniem w strukturze urbanistycznej miasta, reprezentacyjną funkcją pełnioną na przestrzeni ponad 160 lat, kompozycją urbanistyczną zintegrowaną z otaczającą architekturą oraz zielenią o wysokich walorach estetycznych i przyrodniczych. Wstępne analizy obszaru i planowania przestrzennego umożliwiły wyróżnienie formy architektoniczno-urbanistycznego dziedzictwa kulturowego powiązanego z zielenią publiczną, współtworzącą plac (il. 1).

1.2. Metody pracy i przegląd literatury

Badania zostały zrealizowane przy uwzględnieniu istniejącego stanu wiedzy i zastosowaniu metod odpowiednich dla morfologicznych studiów przestrzeni miejskiej. W pracy wybrany przykład przeanalizowano w oparciu o:

- badania *in situ*, w różnych okresach roku 2023 i 2024;
- kwerendę współczesnych publikacji i źródeł, w tym internetowych, dotyczących rewitalizacji placu Wolności;
- badania kontekstu historycznego i kulturowego w oparciu o materiały źródłowe, dokumenty planistyczne, literaturę, projekty;
- metodę porównawczą.

Badania rozpoczęto od przeprowadzenia analizy terenowej. Celem było rozpoznanie obszaru pod kątem weryfikacji walorów dziedzictwa kulturowego i zagospodarowania przestrzennego, w tym zachowania oryginalnego układu urbanistycznego placu. Weryfikacji podlegały plany zagospodarowania przestrzennego, strategie oraz lokalne programy rewitalizacji. Dokonano opisu stanu zachowania placu, otaczającej go zabudowy i roślinności.

Dane podzielono na trzy grupy: 1) materiały archiwalne uzyskane ze zbiorów Archiwum Państwowego i Miejskiego Konserwatora Zabytków; 2) informacje zebrane w terenie, w tym także doku-

mentacja fotograficzna; 3) miejska dokumentacja planistyczna.

Do opisu palcu przeprowadzono porównanie oparte na wynikach badań *in situ* z materiałami archiwalnymi oraz danymi współczesnymi. Opracowano metody kategoryzacji autorskiej oceny językowej cech związanych z historycznymi elementami krajobrazu, które mają istotne znaczenie dla rozwoju zrównoważonego i zarządzania krajobrazem kulturowym.

Wartości określono w kategoriach: układ urbanistyczny, powiązania z otaczającą strukturą miejską, stan roślinności, zmiany funkcjonalne.

Przyjęto tezę, że rewitalizacja placu oparta na zasadach prawidłowej kompozycji i tradycyjnych, lokalnych formach z zachowaniem walorów historycznych, przyczyni się do przywrócenia tożsamości urbanistycznej badanego obszaru.

Dokonano przeglądu literatury naukowej, dotyczącej szerszego tła wybranych zagadnień przestrzeni publicznych, struktur miejskich oraz roli i funkcji terenów zieleni, a także rozwoju przestrzennego śródmieścia Bydgoszczy. Nie odnotowano wcześniejszych, szczegółowych badań poświęconych placowi Wolności i jego przekształceniom urbanistycznym. Zagadnienie było omawiane w publikacjach ogólnych, dotyczących miasta lub poświęconych poszczególnym dzielnicom centralnym (Bręczewska-Kulesza i in., 2003; Harłodziński, 2010; Derenda, 2006, 2008; Jastrzębska-Puzowska, 2006; Romaniuk, 1999; *Atlas historyczny miast polskich, t. II: Kujawy*, 1997). Uzasadnia to podjęcie studiów badawczych nad stosowanymi od 1854 roku rozwiązaniami urbanistycznymi na placu Wolności i wskazanie kategorii, które warunkowały przekształcenia przestrzenne.

Opracowania naukowe poruszające temat przestrzeni publicznych od dawna są przedmiotem badań naukowców i projektantów. Kultura europejska wytworzyła specyficzny model struktury miasta związany z hierarchicznym podziałem miejsc i przestrzeni, który obecnie wymaga twórczej kontynuacji, aby spełnić wymagania zrównoważonego rozwoju. Można wskazać szereg prac analizujących przestrzenie publiczne. Tadeusz Markowski rozważa znaczenie tego pojęcia w ujęciu architektonicznym i urbanistycznym. Jak wskazuje jest to przestrzeń materialna, antropogeniczna, kulturowa, stworzona przez ludzi w określonym celu, w obszarze zurbanizowanym. Stanowi dobro publiczne, dostępne dla wszystkich, niekonkurencyjne, jest dobrem fakultatywnym w konsumpcji. Użytkowanie jej wiąże się z powstawaniem efektów zewnętrznych, czego społecznym wyrazem jest wizerunek miasta i jego tożsamość (Markowski,

2007, s. 10–12). Jan Maciej Chmielewski opisując przestrzeń miejską wskazuje, że jak w zwierciadle odbijają się w niej tożsamość miasta, jego tradycja i teraźniejszość (Chmielewski, 2004, s. 12–15). Zbigniew Zuziak określił atrybuty dobrej przestrzeni publicznej i przyjął, że jest ona dostępna dla użytku publicznego, ogniskuje aktywności miejskie, nadaje cechy atrakcyjności estetycznej i kompozycyjnej, jest wyznacznikiem tożsamości i wartości symbolicznych, tworzy sieci powiązań strukturalnych (Zuziak, 2005, s. 30). Podobnie definiują ją Wojciech Bonenberg, Mieczysław Kochanowski czy Piotr Lorens (Bonenberg, 2008, s. 17–21; Kochanowski, 2005, s. 39; Lorens, 2006, s. 37). Zagadnienia dotyczące zasad projektowania przestrzeni publicznych w swoich publikacjach opracowała między innymi Katarzyna Pluta wskazując, że przestrzenie te stanowią wartość kulturową i dobro wspólne wszystkich mieszkańców (Pluta, 2014, s. 46; 2019).

W nawiązaniu do nasilających się potrzeb konsumpcyjnych od lat 80. i 90. XX wieku wytworzyły się nowe struktury miejskie. Ich formy i zasady działania badali między innymi Jacek Gyurkovich (2007, s. 107), Piotr Lorens (2006, s. 46), Małgorzata Dymnicka (2013, s. 131) czy Andrzej Majer (2010, s. 187). Przestrzenie publiczne stały się elementem służebnym wobec interesów ekonomicznych władz miejskich i poszczególnych inwestorów. Dlatego naukowcy poszukują sposobów rozwiązań zagrożeń, jakie pojawiły się w XXI wieku w ogólnie dostępnych terenach miasta. Jedną z takich prac jest książka Andrzeja Kadłuczki (2018) o ochronie dziedzictwa architektury i urbanistyki uwzględniająca zasady rozwoju zrównoważonego. Zagadnienia rewitalizacji przestrzeni kultury w skali światowej, jak i w Polsce omówione są między innymi w publikacjach Mateusza Gyurkovicha (2013, 2019), które dotyczą zmian architektoniczno-urbanistycznych podejmowanych w XXI wieku. W literaturze anglosaskiej temat ten poruszono także w publikacjach Margaret Kohn *Brave New Neighbourhoods, The Privatisation of Public Space* (2004) oraz Anny Minton *What Kind of World Are We Building? The Privatisation of Public Space* (2006). W obu opracowaniach, poprzez wskazanie wzorcowych przekształceń przestrzeni publicznych w najważniejszych miastach Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, omówiono wyniki rewitalizacji i jej wpływ na zagospodarowanie urbanistyczne miast.

Podjęta analiza naukowa wymagała przeglądu literatury związanej z zagadnieniami przestrzeni publicznych połączonych z zielenią jako obszarów wielowarstwowych i wielofunkcyjnych. Rodzaje, kompozycję, rolę i funkcję terenów zieleni w mie-

ście poruszono w wielu opracowaniach. W Polsce omawiali je między innymi Tadeusz Tołwiński (1963), Władysław Czarnecki (1968), Aleksander Böhm (2016), Anna Ptaszycka (1950), Barbara Orzeszek-Gajewska (1984). Agata Zachariasz zwraca uwagę w swoich publikacjach, że zieleń na przestrzeni wieków jest jednym z zasadniczych elementów kompozycji urbanistycznej miasta i pełni funkcję spajającą i aktywizującą w stosunku do terenów z nią powiązanych i jest czynnikiem miastotwórczym (2006 i późniejsze).

Studia literatury dotyczyły także publikacji z zakresu współczesnych badań przestrzeni placów miejskich. Od lat czterdziestych XX wieku Sigfried Giedion sygnalizował utratę ich symboliki. Puste przestrzenie były często wypełnione pojazdami, a wiele placów przedstawiało nieatrakcyjny obraz jako wyspy ruchu drogowego (Giedion, 1962). Rob Krier wyraził przekonanie, że pod koniec XX wieku ich tradycyjne funkcje, takiej jak handel, miejsce spotkań społecznych czy rekreacja stały się przestarzałe, albo zmieniły lokalizację, a plac publiczny stał się synonimem pustej przestrzeni (Kier, 1979). Metodologia analiz przestrzeni publicznych i zachowań w nich mieszkańców od wielu lat jest tematem badawczym prowadzonym przez zespół naukowców i studentów kierowanych przez Jana Gehla. Wyniki opisują zachowania ludzi w szczególnym terenie, na przykład placu, ulicy czy parku i interakcję między obywatelami i ich potrzebami a zagospodarowaniem przestrzennym obszarów miejskich (Ghel, Svarre, 2021).

W Polsce zagadnienie placów miejskich opracowano między innymi w publikacji Niny Sołkiewicz-Kłós (2023), badającej przestrzenie publiczne Częstochowy. Monika Adamska w studium przypadku placu Mikołaja Kopernika w Opolu zauważa, że place to przestrzeń publiczna o szczególnym znaczeniu w tkance miast, to wnętrza urbanistyczne ogniskujące życie miast i pełniące funkcję „miejskich salonów”. Przełom wieków XX oraz XXI to dynamiczny okres przeobrażeń funkcjonalno-przestrzennych placów miejskich w Polsce, w kierunku atrakcyjnej wizualnie przestrzeni publicznej o wysokiej estetyce rozwiązań i zróżnicowanym profilu funkcjonalnym (Adamska, 2021). Anita Kulamiak i Karolina Smętkiewicz poruszyły zagadnienie tożsamości terytorialnej (przestrzennej) zobrazowane na przykładzie placu Zwycięstwa w Łodzi jako przestrzeni publicznej związanej z dziedzictwem przemysłowym tego miasta. Wskazały, że tożsamość terytorialna, rozpatrywana na gruncie geografii humanistycznej, uwzględnia relacje między człowiekiem a przestrzenią, w której żyje. Jest to złożony proces, oparty na subiektywnej

identyfikacji człowieka z otaczającą go przestrzenią, innymi jej użytkownikami oraz jej dziedzictwem materialnym i niematerialnym. Rodzajem przestrzeni publicznej, w której kontekście dobrze widoczne są kwestie poczucia tożsamości przestrzennej, może być plac miejski, szczególnie odwołujący się do historii danego miasta (Kulawiak, Smętkiewicz, 2023). Katarzyna Łakomy omówiła przestrzenie publiczne będące również sferą sacrum, która występuje z różnym nasileniem w strukturach urbanistycznych miast, wskazując na ich szczególne miejsce (Łakomy, 2016). Wyniki badań nad formami rekreacji w placach reprezentacyjnych miast przedstawiono między innymi w artykule Elizy Sochackiej i Magdaleny Rzeszotarskiej-Pałki (2023).

2. PLAC WOLNOŚCI — HISTORIA PRZEKSZTAŁCENÍ

Plac Wolności ograniczają trzy ulice: od zachodu — Gdańska — główna arteria Śródmieścia, od wschodu — Gimnazjalna i od północy ulica o tej samej nazwie — Plac Wolności. Fragment analizowanego terytorium wywodzi się z tak zwanego Przedmieścia Gdańskiego, które założono w XIV wieku na północ od rynku miejskiego, na prawym brzegu rzeki Brdy, aby przedłużyć trakt do Osieleska, Świecia i Gdańska. Po I rozbiórce Polski, w roku 1774, władze pruskie połączyły Bydgoszcz żeglownym Kanałem Bydgoskim z Wisłą i Odrą, co wpłynęło na jej intensywny rozwój gospodarczy, demograficzny, a także przestrzenny (*Encyklopedia Bydgoszczy*, 2011 s. 283–284). Zmiany polityczne i gospodarcze widoczne były w tamtym okresie w zabudowie architektonicznej i przekształcaniach urbanistycznych. Wzmocnienie roli Bydgoszczy w regionie stało się powodem przebudowy głównej ulicy w północnej części miasta.

Obszar położony po wschodniej stronie ulicy Gdańskiej (Danzigerstraße), był częścią ogrodu klasztorowego. W roku 1819 władze pruskie skonfiskowały majątek zakonu, a w roku 1835 zamknęły klasztor. W tym samym czasie bydgoskie Towarzystwo Upiększania Miasta założyło na nowo pozyskanych terenach, po wschodniej stronie ulicy Gdańskiej, szkołę drzew, w której uprawiano okazy przeznaczone do zadrzewiania ulic. W 1835 roku pozostałą część powierzchni (3 ha) zamieniono na park regencyjny przynależny do urzędu regencji bydgoskiej i zamknięto dla mieszkańców miasta (il. 2).

Zmiany przestrzenne dawnego ogrodu, utworzenie szkoły drzew, postępująca zabudowa wzdłuż głównej ulicy Przedmieścia Gdańskiego, zakończyły się wytyczeniem w roku 1854 pierwszego placu:

nazwanego Armatnim (Kannonenplatz). W 1859 roku został on powiększony od strony południowej oraz obsadzony zielenią ozdobną. W 1860 roku zmieniono nazwę placu na Weltzienplatz. Współtworzącą obszarowi publicznemu szkoła drzew funkcjonowała przez kilkanaście lat, była jednak stopniowo pomniejszana o wydzielane z niej działki budowlane, na których wzniesiono czynszowe kamienice, gmach szkoły oraz kościół. W kolejnych latach zmniejszono powierzchnię parku do 2,4 ha. W dniu 1 października 1901 roku przeszedł on na własność zarządu miejskiego stając się parkiem ogólnodostępnym (Stadt Park). Aby połączyć jego układ z placem we wschodniej części, równolegle do ulicy Gdańskiej, za budynkiem kościoła wzniesionego w 1878 roku wyznaczono w 1904 roku aleję spacerową, zakończoną monumentalną fontanną z rzeźbą „Potop”, autorstwa berlińskiego artysty Ferdinanda Lepcke. Rzeźba stała się symbolem Śródmieścia i Bydgoszczy.

Pierwotny układ urbanistyczny placu to rozległy prostokąt przecięty drogami, które dzieliły go na cztery kwartały, z główną osią kompozycyjną przebiegającą w kierunku wschód-zachód — od ulicy Piotra Skargi do Gdańskiej. Główna aleja podkreślona była nasadzeniami drzew, głównie kasztanów białych (*Aesculus hippocastanum*) i płatanu klonolistnego (*Platanus x acerifolia*). Od strony południowej łączył się z dawnym ogrodem klasztornym, od północy podzielony był na dwie części. We wschodnim fragmencie znajdował się geometryczny skwer z niskimi nasadzeniami roślin ozdobnych i krzewów, a od strony zachodniej — otwarta część reprezentacyjna połączona z ulicą Gdańską. Plac początkowo nie był wybrukowany, w kolejnych latach trasy komunikacyjne wyłożono płytami i kostką granitową w charakterystyczny ozdobny wzór karo, a przy detalach podkreślany odmienną kolorystyką użytych materiałów i odmiennym układem.

Zabudowa otaczająca założenie ukształtowała się w większości rozwiązań w XIX wieku. Od strony zachodniej, przy ulicy Gdańskiej 19, 21, 23, 25, 27 i 29, teren otaczają kamienice mieszkaniowe z usługami w parterach lub zabudowa usługowa o liczbie kondygnacji od dwóch do pięciu. Przestrzeń publiczną i budynki rozdzielała ulica z nasadzeniami drzew, głównie jarzębu pospolitego (*Sorbus aucuparia* L.) oraz pasem torowiska tramwajowego. W zwartej zachodniej pierzei dominowały obiekty o cechach eklektycznych. W pierzei funkcjonowały lokale handlowe, a do 2002 roku pod numerami 21 i 25 działały dwa kina (il. 3).

Od strony północnej ul. Plac Wolności 1, 3, 5, 7, 9, to ponownie zabudowa zwarta. Najważniejsze

pod względem znaczeniowym i architektonicznym są obiekty o numerach 1 i 9. Kamienica pierwsza, to narożnik placu utworzony w połowie XIX wieku. W latach 1896–1898, gruntownie przebudowana. Autorem projektu był czołowy bydgoski architekt Józef Święcicki. Budynek o bogatym detalu architektonicznym wzniesiono na rzucie prostokąta, w stylu eklektycznym z przewagą form neobarokowych. Trzypiętrowa kamienica wyróżniała się zdobieniem elewacji, w tym: pilastrami, motywami kartusza i roślinnymi, balkonami o pełnych i tralkowych balustradach. W obiekcie na poszczególnych kondygnacjach mieściły się luksusowe mieszkania, a w parterze sklepy różnych branż, studio fotograficzne i kawiarnie otwierające się na plac. Po II wojnie światowej zmieniono układ funkcjonalny, a swoją siedzibę miało tu NKWD (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych ZSRR). Po roku 1989 w kamienicy nadal mieściły się mieszkania, a parter przeznaczono na lokale handlowe i gastronomiczne (Biała Karta, dom mieszkalny, plac Wolności 1, rejestr zabytków nr A/243 z dnia 15.10.1990). Oceniając wartości kompozycyjne przestrzeni placu należy zwrócić uwagę, że detal architektoniczny budynku był połączony z detalem urbanistycznym placu Wolności i przez spójność stylistyczną dopełniał walory estetyczne tego fragmentu miasta. Po modernizacji obiektu w 2014 roku kamienicy ponownie nadano pozytywne wartości architektoniczne.

Drugim obiektem o silniej symbolice tej części dzielnicy jest Liceum Ogólnokształcące nr 1, zlokalizowane pod numerem 9. Budynek powstał w roku 1877 jako trójkondygnacyjny obiekt w rzucie litery L dla Niemieckiego Królewskiego Gimnazjum. Wykonany z nieotynkowanej czerwonej cegły, wykorzystywał w elewacji dekoracyjne właściwości materiału (Biała Karta, Niemieckie Królewskie Gimnazjum, Budynek Liceum Ogólnokształcącego nr 1, plac Wolności 9, rejestr zabytków nr A/264/1 z dnia 28.05.1991). Budynek wyróżnia się z otoczenia formą i kolorystyką, zamykając analizowaną przestrzeń od strony północno-wschodniej.

Od wschodu do placu przylega willa z ogrodem z roku 1888, również projektu Józefa Święcickiego. Od 1989 roku pełni funkcję gastronomiczno-usługową z pomieszczeniami biurowymi (Biała Karta, willa miejska otoczona ogrodem, ul. ks. Piotra Skargi 3, rejestr zabytków nr A/263/1 z dnia 28.05.1991). Przestrzeń zielona otoczona ozdobnym kutym ogrodzeniem, wizualnie połączona z analizowanym placem.

Od południa badany fragment miasta przylega do budynku kościoła pw. Świętych Apostołów Pio-

tra i Pawła. Świątynia projektu Fryderyka Adlera, budowana w latach 1872–1876, stanowi przykład XIX-wiecznej architektury protestanckiej (Biała Karta, kościół rzymsko-katolicki parafialny pw. św. Piotra i Pawła, plac Wolności, rejestr zabytków nr 62/A z dnia 05.10.1971). Ceglany budynek wzniesiony w stylu historyzującym z użyciem form neoromańskich i neogotyckich, miał stanowić dominantę placu, podnosić jego symbolikę oraz walory estetyczne (il. 4).

Ostatnim elementem wyznaczającym kształt placu Wolności jest kasyno cywilne z 1887 roku, wybudowane według projektu Gustawa Reicherta w stylu historyzmu klasycyzującego (Biała Karta, kasyno cywilne, budynek administracyjny, ul. Gdańska 20, rejestr zabytków nr A/385/1 z dnia 18.11.1993). Do placu przylegała elewacja północna z drogą wjazdową i ogród znajdujący się na tyłach kasyna. Po II wojnie światowej w budynku mieściło się Liceum Sztuk Plastycznych, salon wystaw artystycznych i sale prób opery bydgoskiej. Od 2007 roku jest siedzibą filii Akademii Muzycznej z salą koncertową. Na tyłach, w dawnym ogrodzie, w 1970 roku wybudowano główną siedzibę Galerii Miejskiej BWA (Biuro Wystaw Artystycznych).

Kolejne zmiany zagospodarowania placu przeprowadzono w okresie międzywojennym. Dotyczyły rozwinięcia kompozycji zielonych, które dzięki wysokim walorom estetycznym pozwalały określać plac jako jedną z najlepiej utrzymanych przestrzeni publicznych w mieście. W 1938 roku wygląd terenu uległ zmianie po przebudowie dokonanej według projektu inż. Stefana Pietrzaka. Teren przylegający do ulicy Gdańskiej przekształcono w parking, który funkcjonował w niezmiennym kształcie do 2023 roku. W 1919 roku usunięto postument i pomnik Wilhelma I. W roku 1943 żołnierze niemieccy zlikwidowali fontannę „Potop”, pozbawiając park i plac symbolu nadającego tożsamość analizowanemu fragmentowi miasta.

Po II wojnie światowej w północnej części wzniesiono prostą, kubiczną formę monumentu „Wolność” poświęconego żołnierzom radzieckim i polskim, projektu arch. Jana Kossowskiego. Współcześnie nadal znajduje się on w tym samym miejscu, jednak w 1991 roku dokonano zmiany jego treści, umieszczając tablicę *Civitas Bydgostiensis Libera*. Rekompozycja dotyczyła także uproszczenia kompozycji roślinnych. Zlikwidowano we wschodniej części placu zielony skwer, wprowadzając postój taksówek. Wycięto aleje drzew od strony ulic Gdańskiej i Plac Wolności. Wymieniono nawierzchnię zastępując historyczny materiał i wzór nową kostką brukową, nienawiązującą do tradycji placu. W linii parkingu

od zachodu wybudowano przeszkolone pawilony, w których sprzedawano kwiaty. Działania te zmniejszyły powierzchnię analizowanego terenu, ale przysłoniły także osie i naprowadzenia widokowe, ich forma nie nawiązywała również do XIX-wiecznej stylistyki architektonicznej. Od strony południowej przy dawnym kasynie wybudowano podziemny szalek miejski, który utrudnił dojście z placu do galerii sztuki (il. 5).

Degradacja funkcjonowania badanego terenu i jego roli w mieście wynikały także ze zmian historyczno-politycznych. Do 1920 roku większość zakładów rzemieślniczych, gastronomicznych i sklepów należała do niemieckich właścicieli. Na miejscu lub w najbliższym sąsiedztwie znajdowały się luksusowe sklepy z konfekcją damską i męską, salony fryzjersko-kosmetyczne, salony fotograficzne, fabryka fortepianów, salony samochodowe, księgarnie, delikatesy spożywcze ze starannie dobieranym asortymentem, sklepy kolonialne, a także siedziby banków. Odbýwały się wystawy kwiatów z hodowli szkółek zlokalizowanych przy ulicy Gdańskiej. Bogatą ofertę uzupełniały eleganckie kawiarnie i restauracje. Po powrocie Bydgoszczy w granice Rzeczypospolitej Polskiej zmieniła się własność części lokali i zakładów, ale funkcję utrzymano. Rola placu nadal świadczyła o jego znaczeniu dla miasta i była istotna dla jakości życia mieszkańców. Po zakończeniu II wojny światowej część lokali upaństwowiono, niektóre budynki przebudowano, ale badany fragment posiadał wyraźną XIX-wieczną tożsamość. Konsekwencje zmian politycznych i gospodarczych, jakie zaszły po 1989 roku, przyczyniły się do wyraźnego upadku tej przestrzeni publicznej. Odpływ mieszkańców z Śródmieścia do innych części Bydgoszczy spowodował przekształcenie mieszkań w lokale biurowo-usługowe. Zlikwidowano większość zakładów rzemieślniczych, a także kina, kawiarnie, wyspecjalizowane sklepy, zastępując je ofertą usług najniższego rzędu, podporządkowaną sklepom sieciowym.

Upadek głównej przestrzeni publicznej Śródmieścia widoczny był także w jego kompozycji urbanistycznej. Przestrzeń tą pozbawiono tożsamości i symboliki, dostosowując ją jedynie do nadrzędnej funkcji komunikacyjnej, o czym świadczą wyznaczone wokół placu miejsca parkingowe. Wprowadzane nowe detale materiałowe nie nawiązywały do tradycji i walorów tego miejsca. Kamienice, pozbawione obiekty i troski swoich właścicieli, utarciły przypisaną im reprezentacyjną funkcję, a bez śladów dawnej świetności, przestały pełnić dopełniającą wartość estetyczną tego miejsca.

3. REWITALIZACJA PLACU WOLNOŚCI

Władze miejskie Bydgoszczy, aby zapobiec dalszemu pogorszeniu jakości zagospodarowania przestrzennego miasta, przez wiele lat opracowywały szereg programów, których celem było zahamowanie tych negatywnych tendencji. W dokumentach określono kluczowe problemy gospodarcze, społeczne, infrastrukturalne i architektoniczno-urbanistyczne, które powinny być systematycznie rozwiązywane. Wytyczne dotyczą całego miasta, w tym i Śródmieścia z placem Wolności. Zestawienie regulacji miejskich od 1999 roku prezentuje tabela 1.

Plac Wolności w trzech dokumentach wskazano w sposób szczegółowy. W pierwszym opracowaniu — Lokalnym programie rewitalizacji z 2005 roku (uchwalonym Uchwałą nr XLIII/914/2005 z dnia 23 lutego 2005 roku) — przeprowadzono wnikliwą ocenę stanu bydgoskiego Śródmieścia w wielu aspektach, w tym przestrzennych. Uznano, że badany teren odegrał ważną rolę w ukształtowaniu

układu przestrzennego miasta. Program wyznaczył zadania naprawcze, które powinny odwrócić negatywne tendencje. Głównie działania podjęto remontując historyczną zabudowę, porządkując roślinność i wprowadzając nowe nasadzenia. Wymieniono także torowisko tramwajowe, przez co obniżono poziom hałasu od strony zachodniej placu.

W drugim dokumencie — Gminnym programie opieki nad zabytkami miasta Bydgoszczy na lata 2017–2020 — wskazano najważniejsze zadania, w tym opiekę nad dziedzictwem kulturowym. Badany obszar znajduje się w granicach strefy pełnej ochrony konserwatorskiej „A” oraz strefy ochrony konserwatorskiej „B”.

Plac Wolności posiada także odrębny Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego z 2020 roku. Uchwała wprowadziła ogólne najważniejsze ustalenia, w tym dotyczące ładu przestrzennego, zasad ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu; ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, w tym krajobrazów kulturowych oraz dóbr kultury współcze-

Tab.1. Programy i wytyczne dotyczące strategii rozwoju oraz rewitalizacji Bydgoszczy jej i Śródmieścia.

Lp.	Nazwa programu	Rok ustanowienia
1	Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Bydgoszczy	2022
2	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Śródmieście-Plac Wolności”	2020
3	Strategia Rozwoju Bydgoszcz 2030	2020
4	Gminny Program Rewitalizacji Miasta Bydgoszczy 2023+	2018
5	Strategia Rozwoju Kultury Miasta Bydgoszczy na lata 2017–2026	2017
6	Gminny program opieki nad zabytkami miasta Bydgoszczy na lata 2017–2020	2017
7	Kształtowanie krajobrazu miasta Bydgoszczy	2015
8	Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Bydgoszczy	2009
9	Lokalny program rewitalizacji dla miasta Bydgoszczy	2005
10	Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Bydgoszczy	2005
11	Propozycje założeń rozwoju przestrzennego Śródmieścia miasta Bydgoszczy	2004
12	Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Bydgoszczy	1999

Źródło: opracowanie własne.

snej, wymagania wynikające z potrzeb kształtowania przestrzeni publicznych (Uchwała nr XXXII/743/20 Rady Miasta Bydgoszczy z dnia 16 grudnia 2020 roku) (il. 6).

Przyjęte uchwały oraz opracowane programy stały się wytycznymi do opracowania przez Miejską Pracownię Urbanistyczną koncepcji i planu rewitalizacji placu Wolności w 2023 roku. Modernizację rozpoczęto w tym samym roku od budowy podziemnego zbiornika retencyjnego, usunięto miejsca parkingowe wzdłuż ulicy Gdańskiej oraz postój taksówek, zlikwidowano pawilony z kwiatami. Rekompozycja przestrzeni publicznej przywróci, według planistów, XIX-wieczną kompozycję urbanistyczną i stylistykę nawiązującą do historycznej rangi i roli tego miejsca. W 2024 roku przewiduje się zwiększenie ilości zieleni, przesunięcie pomnika, wprowadzenie większej ilości ławek i oświetlenia, które poprawią jakość użytkową i estetyczną terenu. Efekty działań zostaną zaprezentowane mieszkańcom latem 2025 roku.

Podsumowując część analityczną dotyczącą rewitalizacji należy zwrócić uwagę, że uwzględnia ona i wykorzystuje, przez projektowanie urbanistyczne, tradycję miejsca i ponad 160-letnią rolę i funkcję placu (il. 7).

4. WYNIKI I WNIOSKI BADAWCZE

Założenia rozwoju zrównoważonego i zarządzania krajobrazu kulturowego włączają w zakres swoich wytycznych właściwe użytkowanie i zagospodarowanie przestrzeni publicznych. Współczesne kierunki rozwoju tego typu terenów należy opracowywać w oparciu o specyfikę i uwarunkowania lokalne. Wartość badanego układu urbanistycznego to suma wartości estetycznych, kompozycyjnych i historycznych oraz stanu ich zachowania. Tworzą one określoną jakość krajobrazu miejskiego. Podsumowując analizy badawcze dokonano zestawienia porównawczego stanu zagospodarowania placu Wolności w dwóch ramach czasowych.

Tab. 2. Zmiany w przestrzeni placu Wolności.

Wskaźnik	Stan w latach 1854–1989	Stan współczesny — od roku 1989
Układ urbanistyczny	— prawidłowa lokalizacja w ścisłym Śródmieściu miasta; — czytelna przestrzeń publiczna o wyróżniającej się kompozycji urbanistycznej; — czytelna oś główna kompozycji w układzie wschód-zachód, osie podrzędne północ-południe; — powierzchnia placu ok. 2 ha, zmniejszana przez dodawaną zabudowę; — kształt prostokątny, ograniczony ulicami Danziger Strasse, Hoffman Strasse, Gymnasialis Strasse (ulice: Gdańska, ks. Piotra Skargi, Gimnazjalna), po roku 1876 zmiana kształtu placu w rzucie litery L; — czytelny układ powiązań komunikacyjnych; — elementy identyfikujące przestrzeń: — od 1876 — obiekt sakralny, — od 1893 — pomnik Wilhelma I, — od 1945 — pomnik Wolności; — ściany ograniczające plac — zabudowa pierzejowa, głównie XIX-wieczna w stylu eklektycznym; — posadzka wykonana z płyt i kostki granitowej o wzorze akcentującym detale urbanistyczne; — otwarcia widokowe na obiekty architektoniczne; — zamknięcia widokowe architektoniczne i krajobrazowe; — powiązanie detali architektonicznych i urbanistycznych z kompozycją placu; — prawidłowy dobór materiałów w nawierzchniach, głównie granit i kostka bazaltowa	— lokalizacja w centrum Śródmieścia Bydgoszczy; — brak oznaczenia wskazującego granicę placu; — elementy kompozycji urbanistycznej, otwarcia widokowe przysłonięte obiektami małej architektury (kioski handlowe); — powierzchnia placu ok. 1,2 ha; — kształt placu niezmieniony; — brak powiązań kompozycyjnych z obiektami kultury, w tym filią Akademii Muzycznej i Galerią Miejską BWA; — elementy identyfikujące przestrzeń: — od 1876 — obiekt sakralny, — od 1945 — pomnik Wolności; — zabudowa pierzejowa od roku 2005 poddawana rewitalizacji, w tym przywrócenie detali na elewacjach i oryginalnej kolorystyki fasad budynków; — wymiana nawierzchni na betonową kostkę brukową; — wymiana detali urbanistycznych na elementy bezstylowe; — parking jako przedpole dla dominanty architektonicznej — kościoła pw. św. Piotra i Pawła

Wskaźnik	Stan w latach 1854–1989	Stan współczesny — od roku 1989
Powiązania z otaczającą strukturą miejską	– powiązanie wizualne, funkcjonalne i komunikacyjne z główną ulicą Śródmieścia Danzinger Strasse; – główna przestrzeń publiczna Śródmieścia; – osie widokowe, naprowadzenia widokowe; – architektura XIX-wieczna i jej związek stylistyczny z kompozycją placu; – lokalizacja w sąsiedztwie placu obiektów o ważnej symbolice religijnej, kulturowej i usługowej; – powiązanie z parkiem miejskim	– degradacja powiązań funkcjonalnych; – utrzymanie prawidłowych powiązań komunikacyjnych; – upadek roli i rangi ulicy Gdańskiej przyczyną degradacji powiązań z przestrzeniami publicznymi dzielnicy
Stan roślinności, aspekty ekologiczne	– stan roślinności bardzo dobry; – wysoki procent (ponad 50%) powierzchni biologicznie czynnej; – nasadzenia drzew w linii granicy ulic; – nasadzenia alejowe podkreślające osie główne i podrzędne; – zróżnicowane kompozycje roślinne niskie i średniowysokie; – kompozycje sezonowe; – zachowanie części drzewostanu dawnego ogrodu klasztorowego; – część drzewostanu wycięta w trakcie II wojny światowej; – usunięcie drzewostanu od ulicy Gdańskiej po wprowadzeniu miejsc parkingowych	– zmniejszenie powierzchni biologicznie czynnej, wycinka drzew w linii ulic Gdańskiej i Placu Wolności; – stan roślinności wokół pomnika Wolności i w parku Kazimierza Wielkiego dobry; – brak systematycznej pielęgnacji; – brak systemu gospodarowania wodą; – system automatycznego nawadniania tylko w przestrzeni parku; – brak zbiornika retencyjnego (budowa rozpoczęła się w czerwcu 2023 roku); – niewłaściwe proporcje dobieranej roślinności sezonowej; – misy do sadzenia roślin jednorocznych stosowane w liniach zewnętrznych placu, ich gabaryt i materiał, z którego wykonane są detale nie nawiązują do stylistyki placu
Zmiany funkcjonalne	– plac o zróżnicowanej funkcji użytkowej posiadający renomowaną szkółkę drzew, o systematycznie zmniejszanej powierzchni w XIX wieku; – miejsce reprezentacyjnych wydarzeń państwowych, wojskowych, kulturalnych, religijnych i społecznych; – lokalizacja usług I rzędu w obiektach otaczających plac, w tym urzędy miejskie, banki, obiekt sakralny; – zróżnicowana i duża ilość usług II rzędu, w tym sklepów, zakładów rzemieślniczych, lokali usługowych, generujących życie mieszkańców w przestrzeni placu	– przestrzeń reprezentacyjna, miejsce wydarzeń społecznych, państwowych i religijnych; – likwidacja wszystkich usług niższego rzędu; – wprowadzenie w pierzejach zabudowy sklepów i lokali sieciowych; – zamieszczane elementy graficzne w strefach handlowych powodują chaos wizualny; – przekształcenie wielu mieszkań w lokale biurowe powodem wyludnienia przestrzeni publicznej; – obniżenie poziomu bezpieczeństwa; – brak czytelnej trasy dla rowerów i stojaków dla ich pozostawienia

Wskaźnik	Stan w latach 1854–1989	Stan współczesny — od roku 1989
Aspekt społeczny	- czytelna kompozycja placu i spójna XIX-wieczna stylistyka detali architektonicznych tworzyły specyficzny klimat tego miejsca i pozwalały identyfikować się mieszkańcom z reprezentacyjnym placem w mieście; - ład wizualny i estetyczny ułatwiał użytkowanie przestrzeni; - jako miejsce spotkań, spacerów, wydarzeń religijnych, politycznych i kulturalnych plac służył integracji społecznej; - plac posiadał prawidłowe i dogodne połączenia komunikacyjne z innymi dzielnicami miasta	- brak zróżnicowanych funkcji i możliwości wykorzystania powierzchni placu w okresie jesienno-zimowym; - w ocenie mieszkańców plac jest obszarem identyfikującym bydgoskie Śródmieście, nadające mu rangę głównej przestrzeni publicznej, po Rynku Głównym; - plac narażony jest na dewastację i niewłaściwe społecznie zachowania przez degradację całej dzielnicy; - integracja z parkiem miejskim kompozycją urbanistyczną i roślinną sprzyja nawiązywaniu kontaktów społecznych; - brak przeszkód architektonicznych dla osób z niepełnosprawnościami

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki badań wskazują, że plac Wolności wytyczony w drugiej połowie XIX wieku, usytuowany w reprezentacyjnej części Śródmieścia, od czasu powstania stanowi jedną z najważniejszych przestrzeni publicznych z zielenią w mieście. Przez dekady budował pozytywny obraz centrum Bydgoszczy, dając mieszkańcom poczucie przypisania do przestrzeni i miejsc, z którymi się identyfikowali. Niestety na przestrzeni ostatnich 30 lat teren ten utracił wiele ze swojego znaczenia. Jak wykazały przeprowadzone analizy, plac nadal jest obszarem o zachowanym historycznym układzie urbanistycznym z zielenią oraz ważnym miejscem wizerunkowym Bydgoszczy i jego krajobrazu kulturowego. Współtworzy poczucie przynależności mieszkańców miasta do określonego terytorium i kontynuuje tradycję miejsca, a plany rewitalizacji stwarzają szansę na pełne przywrócenie placowi Wolności w Bydgoszczy jego znaczącej roli i rangi w mieście.

Do głównych negatywnych zjawisk, jakie zaszły w tym obszarze od 1989 roku, należy zaliczyć: utratę walorów użytkowych, zróżnicowany charakter stref brzegowych, głównie podporządkowanych miejscom parkingowym, różnorodność zaplecza obiektów użyteczności publicznej, niską jakość lub brak detali urbanistycznych (ławek, oświetlenia, koszy na śmieci, tablic informacyjnych, stojaków na rowery), brak nawierzchni i zróżnicowanych kompozycji zieleni niskiej, niepodejmowanie działań naprawczych przestrzeni publicznej, brak całościowej modernizacji placu do roku 2023.

Za pozytywne elementy placu uważa się zachowaną strukturę architektoniczną, kształtującą czytelne wnętrza urbanistyczne w śródmiejskiej tkance

Bydgoszczy, opracowanie programów, strategii i planów modernizacji i rewitalizacji terenu, utrzymanie elementów pamięci, w tym pomnika i kultury, prawidłowe skomunikowanie obszaru z dzielnicami miasta.

Naczelnym priorytetem w kształtowaniu placu Wolności, zgodnym z zasadami zrównoważonego rozwoju, powinno być kompleksowe traktowanie całej przestrzeni i nadanie jej czytelnej funkcji. Kolejne elementy wiążą się z prawidłowym użytkowaniem i zarządzaniem tego terenu. W podjętych pracach rewitalizacyjnych, oprócz działań dotyczących wymiany elementów materiałowych, konieczne jest zapewnienie rewaloryzacji zieleni, zachowanie powiązań urbanistycznych i przyrodniczych z miastem, utrzymanie właściwych proporcji terenów zieleni, zabudowy i form zagospodarowania terenu w stosunku do funkcji reprezentacyjnej, przywrócenie elementów identyfikacyjnych obszaru, wprowadzenie ilości miejsc parkingowych, które są konieczne do obsługi terenu placu, ale które nie będą w konflikcie z ruchem pieszym. W kompozycji powinny występować elementy charakterystyczne dla lokalnej tożsamości terenu, na przykład czytelne wejścia i granice obszaru, akcenty urbanistyczne powinny być właściwie połączone z detalem architektonicznym otaczających budynków.

Celem podjętej rewitalizacji placu Wolności w 2023 roku była poprawa estetyki, przywrócenie tożsamości placu reprezentacyjnego w śródmiejskiej części Bydgoszczy, zwiększenie dostępności i rozbudowa programu funkcjonalnego. Historyczne wnętrza uzupełnione współczesnymi środkami wyrazu, ale adekwatnymi do czasów, w których były realizowane, przywróci właściwą rolę i funkcję tej przestrzeni.

REFERENCES

- Adamska, M.E. (2021), 'Historyczny plac miejski od nowa: transformacja funkcjonalno-przestrzenna. Studium przypadku', *Builder Science*, 293(12), pp. 10–15. Available at: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.4806> (accessed: 8.06.2024).
- Atlas historyczny miast polskich, t. II: Kujawy, z. 1* (1997) Czachorowski, A. (ed.), Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Biała Karta (Monuments Record Card), City villa, surrounded by a garden, Ks. Piotra Skargi 3 Street, Record card of architectural and construction monuments, register of monuments no. A/263/1 dated 28.05.1991. Available at: https://zabytek.pl/pl/obiekty/bydgoszcz-dom-213111/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_04_EN.332906/1 (accessed: 2.10.2023).
- Biała Karta (Monuments Record Card), Civil Casino, Administration Building, Gdańska 20 Street, Record card of architectural and construction monuments, register of monuments no. A/385/1 dated 18.11.1993. Available at: https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-66937/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_04_EN.332612/1 (accessed: 2.10.2023).
- Biała Karta (Monuments Record Card), German Royal Secondary School, Building of Upper-Secondary School No. 1, Pl. Wolności 9 Street, Record card of architectural and construction monuments, register of monuments no. A/264/1 dated 28.05.1991. Available at: https://zabytek.pl/pl/obiekty/bydgoszcz-gimnazjum-ob-liceum-ogolnoksztalcace-231875/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_04_EN.333624/1 (accessed: 2.10.2023).
- Biała Karta (Monuments Record Card), Residential house, Pl. Wolności 1 Street, Record card of architectural and construction monuments, register of monuments no. A/243 dated 15.10.1990. Available at: https://zabytek.pl/pl/obiekty/bydgoszcz-dom-250783/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_04_EN.333599/1 (accessed: 2.10.2023).
- Biała Karta (Monuments Record Card), Roman Catholic Church, parish church of St. Peter and Paul, Plac Wolności Street, Record card of architectural and construction monuments, register of monuments no. 62/A dated 05.10.1971. Available at: https://zabytek.pl/pl/obiekty/bydgoszcz-kosciol-ewangelicki-pw-sw-pawla-ob-par-pw-swietly/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_04_EN.332096/1 (accessed: 2.10.2023).
- Błeszczyńska, E. (2013), *Tożsamość miejsca w urbanistyce*, Katowice: Wydawnictwo Naukowe ExMachina.
- Bonenberg, W. (2008), 'Przestrzeń publiczna w osiedlach mieszkaniowych', *Urbanista*, 12, pp. 17–21.
- Böhm, A. (2016), *O czynniku kompozycji w planowaniu przestrzeni*, Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Bręczewska-Kulesza, D. et al. (2003), *Ulica Gdańska w Bydgoszczy. Przewodnik historyczny*, Bydgoszcz: Wojewódzki Ośrodek Kultury w Bydgoszczy.
- Chmielewski, J.M. (2004), 'Rola miejskich przestrzeni publicznych', *Urbanista*, 4, pp. 12–15.
- Czarnecki, W. (1968), *Planowanie miast i osiedli. Krajobraz i tereny zielone*, III, Warszawa-Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Derenda, J. (ed.) (2006), *Piękna stara Bydgoszcz*, part I of series *Bydgoszcz miasto na Kujawach*, Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Miasta Bydgoszczy.
- Derenda J. (ed.) (2008), *Bydgoszcz w blasku symboli*, part II of series *Bydgoszcz miasto na Kujawach*, Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Miasta Bydgoszczy.
- Dymnicka, M. (2013), *Przestrzeń publiczna a przemiany miasta*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, pp. 131.
- Encyklopedia Bydgoszczy* (2011), 1, Jastrzębski, W. (ed.), Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Miasta Bydgoszczy, pp. 283–284.
- Gehl, J., Svarre, B. (2021), *Jak studiować życie w przestrzeni publicznej*, Warszawa: Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki.
- Giedion, S. (1968), *Przestrzeń, Czas, Architektura, Narodziny nowej tradycji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gyurkovich, J. (2007), 'Miejskość miasta', *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 2-A, pp. 107.
- Gyurkovich, M. (2013), *Hybrydowe przestrzenie kultury we współczesnym mieście europejskim*, Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Gyurkovich, M. (2019), *Polskie przestrzenie kultury, wybrane zagadnienia*, Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Harłodziński, K. (2010), 'Przemiany struktury funkcjonalno-przestrzennej ulicy Gdańskiej w Bydgoszczy' [in:] *Problemy zarządzania przestrzenią miasta i jego otoczeniem*, Rabant, H., Gotowski, R., Barwińska, S. (eds.) Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Jastrzębska-Puzowska, I. (2006), *Od miasteczka do metropolii. Rozwój architektoniczny i urbanistyczny Bydgoszczy w latach 1850–1920*, Toruń: Mado.
- Kadłuczka, A. (2018), *Ochrona dziedzictwa architektury i urbanistyki: doktryny, teoria, praktyka*, Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Kantarek, A. (2019), *Tkanka urbanistyczna. Wybrane zagadnienia*, Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Kochanowski, M. (2002), 'Niepokoje i pytania' [in:] Kochanowski, M. (ed.), *Przestrzeń publiczna miasta post-industrialnego*, Gdańsk: Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, pp. 2–5.
- Kohn, M. (2004), *Brave New Neighborhoods. The privatization of public space*, New York: Routledge.
- Krier, R. (1979), *Urban space*, New York: Rizzoli Publications Inc.
- Kulawiak, A., Smętkiewicz, K. (2023), 'Tożsamość terytorialna przestrzeni publicznej związanej z dziedzictwem przemysłowym miasta na przykładzie placu Zwycięstwa w Łodzi', *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 37(3), pp. 29–53. Available at: <https://doi.org/10.24917/20801653.373.2> (accessed: 7.06.2024).
- Lewińska, A. (2022), 'Plac Wolności w Bydgoszczy. Powrót do przeszłości. Zniknie parking i postój taksówek. Kwaciarnie w nowej lokalizacji'. Available at: <https://bydgoszcz>.

- wyborcza.pl/bydgoszcz/7,48722,28110687,plac-wolnosci-powrot-do-przeszlosci-zniknie-parking-i-postoj.html (accessed: 23.09.2023).
- Local Revitalisation Programme adopted with Resolution no. XLIII/914/2005 of 23 February 2005 supplemented with Resolution no. liv/1077/05 of the Bydgoszcz City Council of 28 September 2005, p. 143. <https://mpu.bydgoszcz.pl/pliki/Lokalny%20Program%20Rewitalizacji.pdf> Available at: (accessed: 10.10.2023).
- Lorens, P. (2006), *Tematyzacja przestrzeni publicznej miasta*, Gdańsk: Politechnika Gdańska.
- Łakomy, K. (2016), 'The sacredness of the landscape, the aestheticization of urban space', *Space & Form / Przestrzeń i Forma*, 26, pp. 201–212.
- Majer, A. (2010), *Socjologia i przestrzeń miejska*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, pp. 187.
- Markowski, T. (2007), 'Przestrzeń publiczna wobec procesu metropolizacji', *Urbanista*, 3, pp. 10–12.
- Municipal programme of care for monuments of the City of Bydgoszcz for 2017–2020, Bydgoszcz 2017, p. 17, (accessed: 10.10.2023).
- New Charter of Athens 1998*, www.urbanisti.it/docs/nca/nca1998_en.pdf (accessed: 01.10.2017)
- Orzeszek-Gajewska, B. (1984), *Kształtowanie terenów zieleni w miastach*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Plac Wolności w Bydgoszczy się zmieni. Jak wyglądał dawniej* (2021). Available at: <https://wyborcza.pl/0,91794.html?query=Plac+Wolno%B6ci+w+Bydgoszczy+si%E-A+zmieni%2E+Jak+wygl%B1da%B3+dawniej> (accessed: 1.10.2023).
- Pluta, K. (2014), *Przestrzenie publiczne miast europejskich, projektowanie urbanistyczne*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.
- Pluta, K. (2019), 'Park Pole Mokotowskie w Warszawie — kształtowanie struktury przestrzenno-funkcjonalnej' / 'Pole Mokotowskie Park in Warsaw — shaping the spatial and functional structure', *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XLVII, pp. 209–225. Available at: <https://doi.org/10.24425/tkuia.2019.131176> (accessed: 5.06.2024).
- Ptaszycka, A. (1950), *Przestrzenie zielone w miastach*, Poznań: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza Oddział w Poznaniu.
- Resolution No. XXXII/743/20 of the Council of the City of Bydgoszcz of 16 December 2020 on the local spatial development plan of "City Centre – Wolności Square" in Bydgoszcz.
- Revitalisation Act of 9 October 2015, Journal of Laws of 2015, item 1777.
- Romaniuk, M. (1999), 'Pomnik konny cesarza Wilhelma I w Bydgoszczy' [in:] *Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu*, pp. 11–14.
- Sochacka, E., Rzeszotarska-Pałka, M., Kryvoruchko, O. (2023), 'Recreational activities in formal squares in Szczecin' / 'Aktywności rekreacyjne realizowane na reprezentacyjnych placach Szczecina' *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, LI/2023, pp. 131–155. Available at: <https://doi.org/10.24425/tkuia.2023.148973> (accessed: 6.06.2024).
- Sołkiewicz-Kos, N. (2023), 'Plac miejski — ewolucja przestrzeni publicznych na przykładzie miasta Częstochowy', *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*, 29(3), pp. 91–110. Available at: <https://doi.org/10.35765/rfi.2023.2903.7> (accessed: 8.06.2024).
- Stare mapy Bydgoszczy i okolic, www.staremapy.bydgoszcz.pl (accessed: 23.09.2023).
- Sykta, I., Grzybowski, M. (2021), 'Współczesne tendencje w kształtowaniu przestrzeni publicznych w Budapeszcie' / 'Contemporary tendencies in creating public spaces in Budapest', *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddział PAN w Krakowie*, XLIX, pp. 359–382. Available at: <https://doi.org/10.24425/tkuia.2021.138722> (accessed: 7.06.2024).
- The New Charter of Athens 2003 Vision for Cities in the 21st Century*, Firenze: Alinea.
- Tołwiński, T. (1963), *Zieleń w urbanistyce*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- United Nations, www.un.org/sustainabledevelopment/cities (accessed: 12.12.2023).
- Zachariasz, A. (2006), *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Zuziak, Z. (2005), 'Przestrzenie publiczne — strategie budowania' [in:] *Przestrzeń publiczna jako element krystalizacji zespołów urbanistycznych*, *Urbanista* (10), p. 30.